

Велики храм у Гамзиграду

— Предлог за реконструкцију —

Арх. БРАНА СТОЈКОВИЋ-ПАВЕЛКА

Систематска археолошка истраживања касноантичке царске палате у Гамзиграду обухватила су крајем седамдесетих година откривање и једне монументалне грађевине.¹ Она се налази у јужном делу комплекса, а њени видљиви остаци су због своје величине рано привукли пажњу истраживача. Већ су Феликс Каниц² и Владимир Карић³ у другој половини XIX века уочили њене грандиозне облике и указали на њих не успевајући, међутим, да јој одреде тачну намену (сл. 1).

Археолошка ископавања на овом локалитету који је идентификован као *Félix Romuliana*,⁴ праћена су од почетка конзерваторско-рестаураторским радовима на свим откривеним објектима.⁵ Да би заштита могла правилно да се изведе, било је неопходно сваки пут приступити детаљној анализи свих налаза. Таквим поступком је већ од почетка истраживања дсказано да ископине ове монументалне грађевине припадају паганском храму типа периштера, подигнутом на високом постаменту и са широким степеништем за приступ пронаосу и цели.⁶ Да би се потпуно разумео споменик и спознао његов првобитни изглед, потребно је детаљно проучити функцију коју је вероватно имао, као и низ других објеката сродних храму по типу и времену настанка. У овом чланку нећемо расправљати о функцији храма, јер ју је професор Драгослав Срејовић исцрпно проучио и протумачио,⁷ већ о његовом, могућем, некадашњем изгледу и то на основу материјалних података које пружају

сачувани архитектонски облици и камена пластика.

Храм је својом главном фасадом окренут истоку и главној капији утврђења. Са те, источне стране, налази се монументално прилазно степениште, испред кога је откривен отисак масивног жртвеника. Непосредна околина је само делимично истражена, па се још не може говорити о тачном габариту теменоса. Зна се, ипак, да се дуж храма са северне стране пружа *decumanus* који спаја источну

¹ Овим истраживањима је руководио академик Драгослав Срејовић у сарадњи с археолозима Анком Лаловић и Ђорђем Јанковићем.

² F. Kaniz, *Römische Studien in Serbien*, Wien 1892, 96—97; исти, *Das Königreich Serbien und das Serbenvolk*, II, Leipzig 1909, 370—372.

³ В. Карић, *Србија*, 1887, 897.

⁴ Д. Срејовић, *Félix Romuliana, Галеријева палата у Гамзиграду*, Старице XXXVI, 1985, 51—65.

⁵ Конзерваторско-рестаураторским радовима руководила је од 1953. године др Милка Чанак-Медић, а од 1987. године задужена је арх. Брана Стојковић-Павелка.

⁶ D. Srejovic — A. Lalovic — Dj. Jankovic, *Two late roman temples at Gamzigrad*, *Archaeologia Iugoslavica* XIX, Beograd 1978 (1979), 57; исти, *Гамзиград*, Старице XXXI, 1980, 70—72; Д. Срејовић, *Гамзиград, касноантички царски дворац*, Галерија САНУ 45, Београд 1983, 47, са старијом литературом.

⁷ Д. Срејовић — А. Лаловић — Б. Јанковић, *Гамзиград*, 70—72.

Сл. 1. Снимак великог храма са југа

Fig. 1. Photo du grand temple. Vue du sud

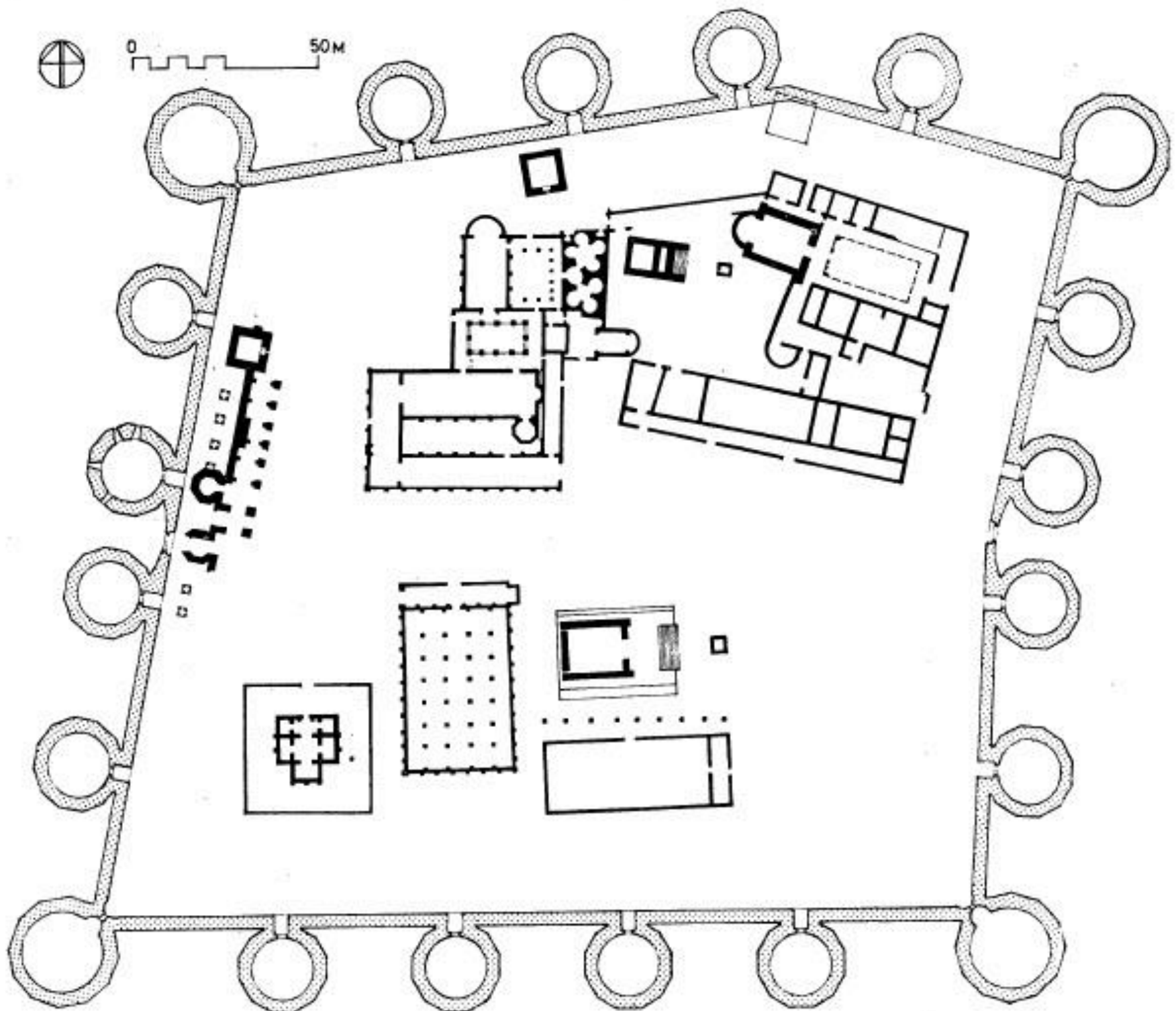

и западну капију, да се са западне стране налази једна петобродна грађевина, а са јужне објекат са портиком⁸ (сл. 2). Ови објекти нису довољно испитани па се не зна да ли им је функција била везана за храм или није.

Терен на коме се храм налази је благо нагнут за око 3% у правцу запад—исток. Темељ чини платформу од ломљеног камена којом је поравнана подлога. Правоугаоне је основе величине 32,4x23,8 m. На платформи се уздиже оно што је остало од стереобата — масивног постаментa — а то је језгро, односно испуна од трпанца. Свега је неколико камених блокова, који су чинили облогу стереобата, нађено *in situ*. Међутим, у трпанцу су сачувани отисци већине блокова на основу којих се може предложити начин реконструкције. Отисци у малтеру откривају наизменично смењивање дужих и краћих блокова. Уломци краћих се често виде у зидној маси јер су при вађењу чешће били ломљени. У доњој зони су отисци веома јасни док је у

горњој маси трпанца много аморфнији. Језгро је правоугаоне основе, величине 21,5x18,75 m и сачувано до висине од 3,2 m.

Унутар стереобата налази се крипта подељена по дужини на две међусобно повезане просторије величине 10,87x3,44 и 10,83x3,61 m. У њу се силази из југоисточног угла целе, уским степеништем постављеним уз источни зид. На основу видљивих почетака конструкције закључује се да су просторије крипте биле засведене полуобличастим сводовима, а такву конструкцију има и пролаз који их повезује. Свака одаја има по два дубока прозора. Северни и јужни су били засведени полуконусом, а два западна сегментним конусом који се надовезује на главни свод и прати његову кривину. Сви сводови су некад били озидани опеком формата 1x1,5 стопе или 29,7x44,5 cm, изнад којих је био трпанца као испуна. Ниједан свод није потпуно сачуван, али су отисци опеке и почеци сводова били веома јасни, па

Сл. 2. Ситуација гамзиградске палате

Fig. 2. Situation du palais de Gamzigrad

се њихов првобитни изглед може реконструисати.

На стереобату се уздижу остаци зидова целе. Сачувани су северни у просечној висини од 1 m и јужни до висине од 2,60 m. Назире се део источног зида и његова веза са северним и јужним зидом, док западном зиду нема трага. Северни и јужни зид су масивно грађени, широки 2,1 и 1,84 m. На источној страни се пружају изван целе за 2,1 m и образују анте. Зидани су у техници *opus mixtum*.⁹ Грађени су у слојевима од по три реда притесаног камана висине око 75 cm смењивањем са по три реда опеке наведеног формата. Овакав слог твори лица зидова и дубок је 25 до 30 cm, а између њих се налази трпанац. Анте су у чеоном делу зидане блоковима белог кречњака богатог шкољкама чији су трагови нађени у малтеру. Источни зид је широк 90 cm и зидан само каменом и опеком техником *opus mixtum* без испуна. У источном углу северног зида је откривен улаз на подест и почетак степеништа у зиду који је водио нагоре.

У цели су *in situ*, уз јужни зид, нађене три подне плоче од белог мермера којима је био покривен под. Уз западни зид се налазио адитон од кога је сачуван само део конструкције од опеке висине 10 cm. Био је обликован тако што четири широка пиластра образују плитке нише испред којих су, вероватио, стајале статуе чији су фрагменти нађени приликом ископавања храма.

На источној страни стереобата се налази остатак подлоге монументалног степеништа ширине 13 m које са нивоа околног терена води ка цели. Сачувани су и делови бочних страна које су обухватале некадашње степениште.

Током ископавања грађевине и околног терена откривено је двадесетак блокова пешчара од којих је било сазидано лице стереобата. Нађени су квадери и блокови са закошењем и поједини делови венца. Због насилног вађења из зида блокови су јако оштећени, а на многим се виде и покушаји сечења. На већини су сачуване рупе за клинове помоћу којих су били међусобно повезани у зиду. Од архитектонских елемената нађени су један потпуно очуван мермерни стуб пречника 47 cm и висине 3,87 m и један делимично очуван идентичног пречника. Између репрезентативне грађевине са северне стране декумануса и храма откриеио је неколико фрагмената масивнијих стубова од серпентинитске брече, зелене боје, пречника 65 cm. Нађено је, такође, неколико мермерних база са плинтама, у две величине, целих и у деловима. Мање по димензијама одговарају мермерним стубовима, а једна већа одговара стубу од брече. Три јонска капитела, сачувана готово у целини, припадала су, судећи по димензијама, мермерним стубовима. Нађено је више одломака који потичу од тог истог типа капи-

тела.¹⁰ Ископани су и делови архитрава и лукова од пешчара. Нађено је и неколико мермерних плоча у облику тегула које су, вероватно, припадале кровном покривачу храма.

Осим архитектонске пластике откривени су и фрагменти скулптура од мермера од којих су неки монументалних размера што указује на богату декорацију ове грађевине.¹¹

Изградња читавог комплекса, па и храма, царска је задужбина Галерија (293—311), прво Диоклецијановог савладара, а затим и цара источног дела Царства.¹² С обзиром на ову чињеницу може се претпоставити да су утицаји с Истока и неки велики сиријски храмови били од значаја при избору типа такве грађевине у Ромулијани.¹³ Осим тога, извесне сродности које постоје између Диоклецијанове палате у Сплиту и Галеријеве у Гамзиграду, пре свега близак период настанка и идентичности ранга личности које су их градиле, упућивале су на тражење сличности и у архитектури ова два комплекса.¹⁴ Али, директних аналогја за велики гамзиградски храм нема у Сплиту. Може се, међутим, претпоставити да су стилске карактеристике и нека конструктивна решења у ова два комплекса били веома слични.¹⁵

Први корак ка решавању питања некадашњег изгледа храма је анализа откривених архитектонских елемената. Мада је количина фрагмената архитектонске пластике нађене током ископавања изгледала знатна, она, ипак, није довољна да пружи најпоузданију слику првобитне целине. Решење коме се тежило треба да представља конструктивни склоп који би садржао све нађене елементе.

⁸ Д. Срејовић, *Гамзиград, касноантички царски дворца*, 51.

⁹ G. Lugli, *La tecnica edilizia romana, con particolare riguardo a Roma e Lazio*, Roma MCMLVII; M. CanakMedic, *Opus mixtum i opus listatum u kasnoj antici, Materijali, tehnike i strukture predantickog i antickog graditeljstva na istocnom jaranskom prostoru*, Zagreb 1980, 141—147.

¹⁰ Д. Срејовић, *Гамзиград, касноантички царски дворца*, 49, кат. 33, цртежи представљају идеалну реконструкцију.

¹¹ Исто, 78—87.

¹² Д. Срејовић, *Felix Romuliana*, 51.

¹³ Као што је велики храм у Хоси Сфири (Hossn Sfiri) са тространим тремом (D. Krencker — W. Zschietzschmann, *Römische Tempel in Syrien*, Berlin — Leipzig, 1938, Taf. 14), храм у Калат Факри (Kalat Fakra) са шест стубова на прочељу (исто, Taf. 20), и храм у Хибарији (Hibbariye) са засведеном криптом испод целе (исто, Taf. 89, 90).

¹⁴ М. Чанак-Медић, *Гамзиград, касноантичка палата*, Саопштења XI, Републички завод за заштиту споменика културе СР Србије, Београд 1978, 155—158; D. Srejovic, *Two Memorial Monuments of Roman Palatial Architecture: Diocletianus' Palace in Split and Galerius' Palace at Gamzigrad*, *Archaeologia Iugoslavica XXII—XXIII*, 41—49.

¹⁵ За архитектуру Диоклецијанове палате, упоредити: Tomislav Marasovic, *Dioklecijanova palaca*, Beograd 1982, са старијом литературом.

Стереобат је био озидан каменим блоковима у техници *opus quadratum*.¹⁶ Овај слог карактерише смењивање дужњака и везача, односно дужих и краћих блокова. Мерењем трагова у малтеру језгра установљено је да су дужњаци били дужине 136—143 cm, а везачи 68—72 cm. По траговима се види да је стереобат по висини био подељен на шест редова блокова високих 58 до 60 cm. Пошто су откривени и блокови са закошењем, може се претпоставити да су они градили сокл — као што показују стереобати сачуваних храмова, на којима постоји сокл с ортостатом и венцем — и да су били у другом реду. трћи, четврти и пети ред су формирали ортостат и били увучени за величину закошења, а шести ред је обликовао венац.

Ширину ове камене облоге, чију предњу страну можемо замислити, како је управо речено, одређује више елемената. Камени блок дужњак нађен *in situ* на северној страни језгра стереобата пружа неколико података. Дугачак је 138 cm, широк 78, а висина му одговара висини целог првог реда који се може лако пратити. Спољна страна му је обрађена што би могло да указује на лице зида, али горња контактна површина је скоковита и неправилно обрађена, са дебелим слојем малтера, што не би одговарало обради спојница на лицу једног репрезентативног објекта. Због тога се може претпоставити да је то био унутрашњи блок слободније уклапан, а да је испред њега требало да буде други тачније урађен. Ако би се претпоставило да је поменути блок градио лице зида, требало би рачунати и са 24 cm повлачења, колико износи закошење на блоковима другог реда који чине сокл. Према томе, зид би у трећем, четвртном и петом реду био широк свега 54 cm што је веома танко за облогу трпанца ширине 520 cm, те се ова могућност може искључити.

Следећи податак се односи на западни зид који није сачуван, али се због облика језгра види да је морао бити подигнут у потпуности на каменој облози. Ако се претпостави да је био широк 90 cm као и источни зид, који је много тањи од севарног и јужног, произлази да није могао бити подигнут на облози ширине 78 cm. Поред тога, језгро у горњој зони излази у простор у односу на доње редове, рађено је грубље крупнијим каменом утапаним у мање малтера, што показује да би облога у горњим редовима била тања, а то би било тешко изводиво у односу на полазну димензију.

Разрешењу овог питања највише помажу подаци о некадашњем стереобату на источној страни. Ту се уз језгро налазе трагови у малтеру темељне подлоге које су оставили блокови, а ширина трага је 140 cm. Пошто се с исте стране налазе два *in situ* дужњака ширине 73 cm и 71 cm, то потврђује да је испред сваког од њих требало да буде још по један дужњак. Са те, источне, стране виде се поред тога облик и ширина темеља који обухвата

степениште. Ширина темеља мерена од језгра одговарала би двома ширинама камене облоге од по 140 cm. То показује да је и маса подлоге за степениште била обухваћена зидом од камена исте ширине. Слична ситуација је и са северне и јужне стране степеништа, где постоје остаци испуне и темељно проширење које одговара зиду од камена. На ова начин је степениште имало чврсту камену конструкцију која га је обухватала са три стране и могла да држи испуну трпанца као подлогу за газишта.

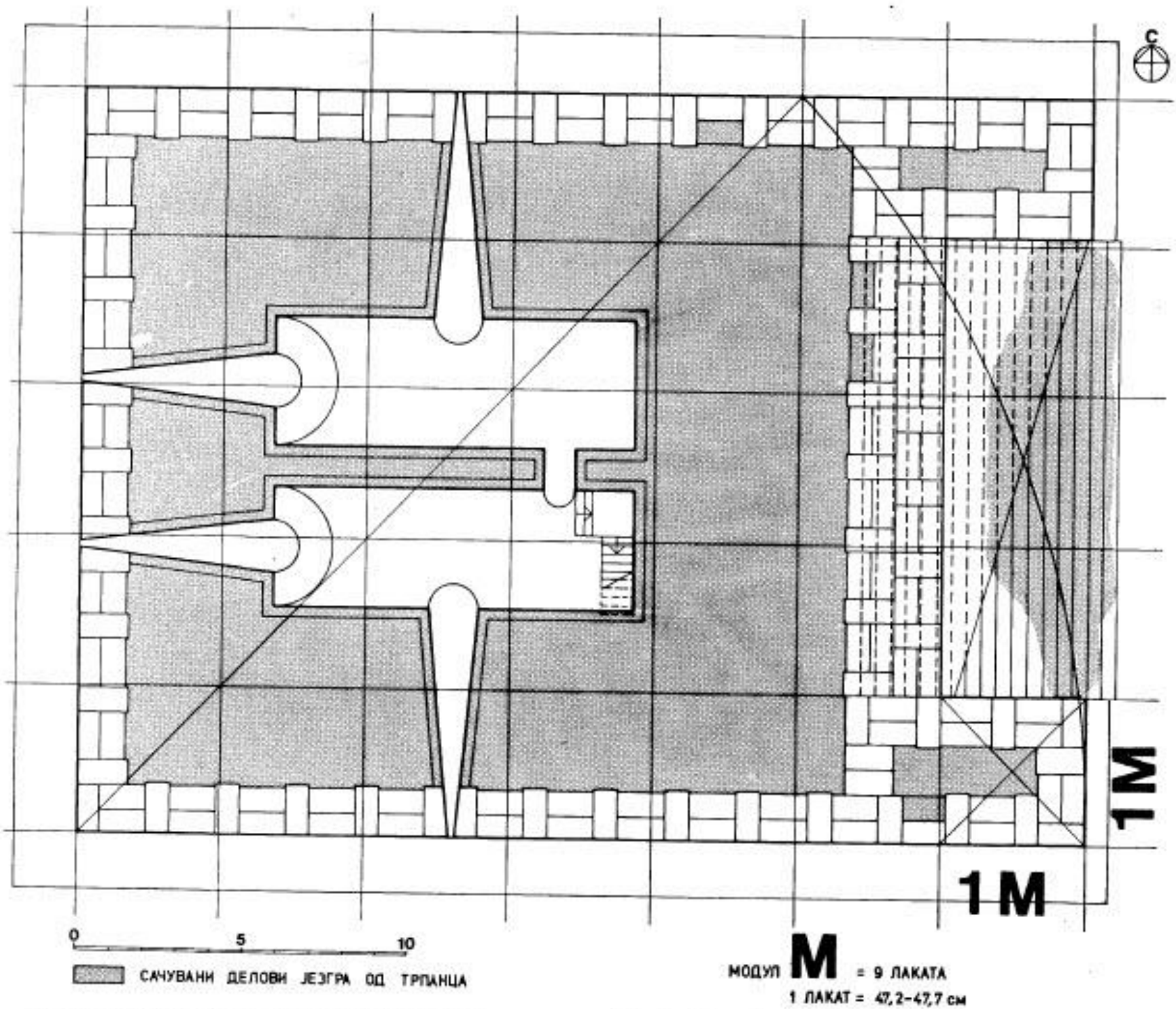
На основу свега нанесеног може се закључити да су камену облогу чинили дужњаци постављени по два паралелно, смењивани везачима нешто ширим од двоструких дужњака ради образовања зупчасте структуре и бољег повезивања са трпанцем.

Ширина самих блокова је могла да варира, што се види по неравномерним траговима у трпанцу, али се уклапањем добија податак да је облога широка око 140 cm.

Мерењем новодобијене величине стереобата, дакле језгра увећаног за ширину камене облоге, добијају се дужина од 30,20 m и ширина од 21,76 m. Анализирајући ове и неке друге мере, ширину и дужину целе, величину њених зидова и прилазног степеништа, утврђено је да је храм био размераван лактом величине 47,2—47,7 cm.¹⁷ На тај начин мерен стереобат био је дугачак 63, а широк 45 лактова. Даљом анализом било је могуће утврдити геометријскокомпозициону схему која је могла бити примењена при пројектовању и размеравању основе стереобата. За основну јединицу је узет пројектни модел величитне 9x9 лаката, произашао из источне стране стереобата. Степениште садржи три једанице, а бочни делови који га обухватају по једну. Однос дужине и ширине изражен у модулама је 7:5, што представља познату геометријску величину $\sqrt{2}$ ¹⁸ (сл. 3).

Ова анализа начина пројектовања поткрепљује закључак о претпостављеној ширини камене облоге стереобата, која је значајна и због тога што одређује ширину бочних трмова око целе, о којима ће бити касније речи.

На источној страни стереобата, као што је речено, налази се монументално степениште за прилаз цели. Његов изглед можемо претпоставити на основу сачуване носеће конструкције и упутстава за грађење које даје Витрувије. Подлога од трпанца прати нагиб некадашњег степеништа и у њој се назире трагови газишта. Витрувије каже да степеник не би требало да буде нижи од 3/4 стопе, нити виши од 5/6, као и да ширина газишта треба да је од 1—1,5 стопе.¹⁹ Уклапајући ове податке с остацима некадашњег степеништа добија се 18 газишта ширине 47,2 cm и 19 висина по 23,15 cm. Тако се непарним бројем висина може десном ногом ступити и на први и на последњи степеник при улазу у храм, што Витрувије такође препоручује.

Сл. 3. Основа храма у нивоу крипти са модуларном мрежом

Fig. 3. Plan du temple au niveau des cryptes et tracé géométrique de composition

За изглед горње зоне храма, осим делова северног и јужног зида, ниједан елеменат није сачуван *in situ*, али пошто су у непосредној близини храма нађене две врсте стубова, мора се претпоставити да су му и припадале. Ради се о поменутом мермерном стубу доњег пречника 47 cm и висине 387 cm, делу стуба источног пречника и о фрагментима стубова од зеленог конгломерата доњег пречника 65 cm. Висина ових последњих зелених стубова може се реконструисати на основу Витрувијевих упутстава о односу висине и ширине стуба, како би се добиле складне пропорције.²⁰ Тако се у дијастилу ширина стуба садржи у висини 8,5 пута, па стуб ширине 65 cm треба да има висину 552 cm.

Појава две врсте стубова уз један објекат поставља питање о њиховом међусобном односу. Једно од могућих решења преложио је професор Драгослав Срејовић. Ради се о октостилном периптеру са двоспратним пронаосом, код кога су у доњем реду масивнији

коринтски стубови, а у горњем нижи и тањи јонски.²¹

¹⁶G. Lugli, *нав. дело*, 169—353, tav.XXV—LX.

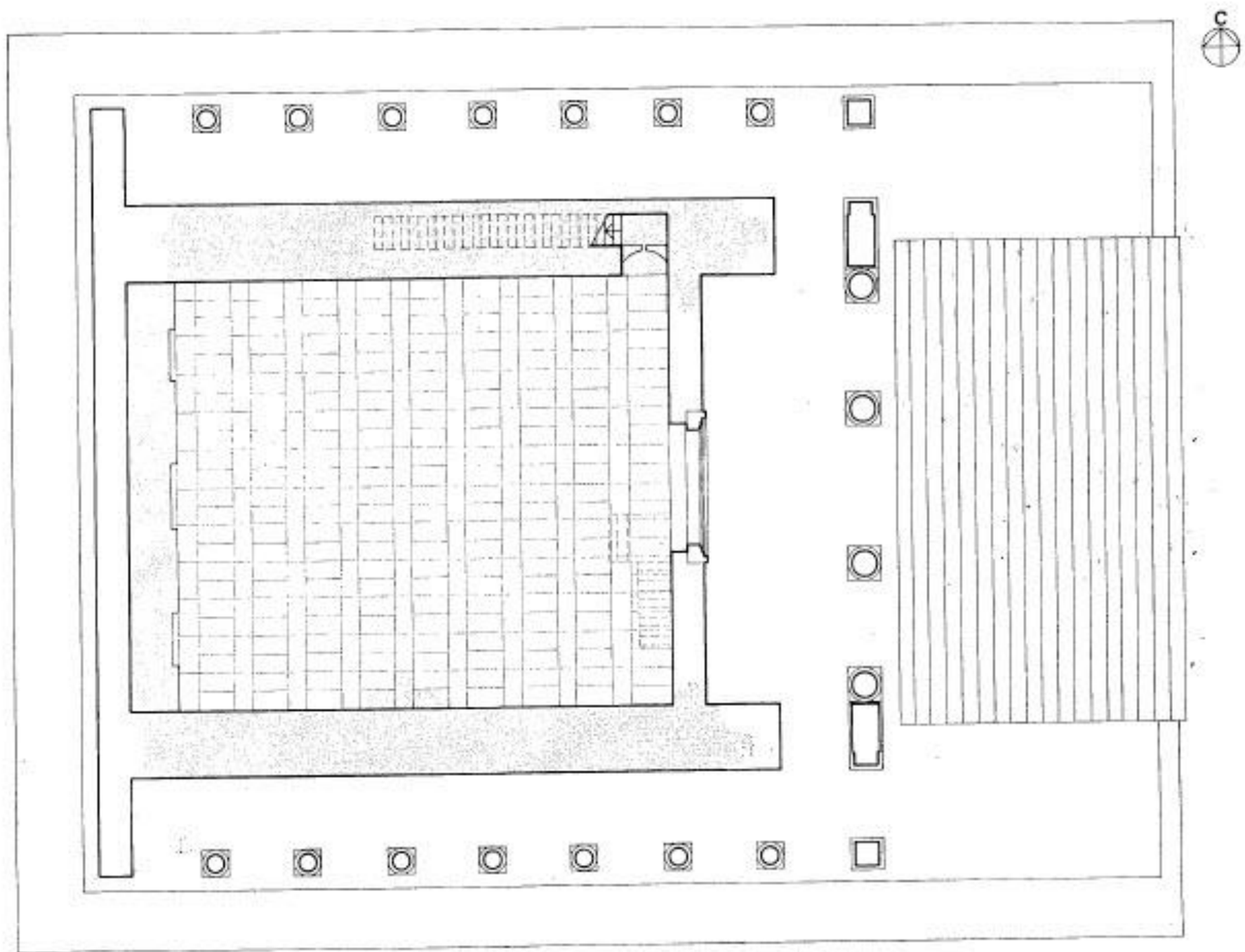
¹⁷ Због тога што је размераван лактовима, овај храм се везује за млађе утврђење гамзиградске палате, уп.: М. ЧанакМедић, *Гамзиград*, 58.

¹⁸ Исти геометријски однос препоручује Витрувије за размере атријума, уп.: Витрувије, *Deset knjiga o arhitekturi*, превео др Матија Лопас, Svjetlost, Сарајево 1951, 131; О геометријскокомпозиционим методама у антици, уп.: М. Злоковић, *Геометријска анализа пропорцијског склопа архитектонских редова по Вињоли*, Зборник Архитеконског факултета, 1953—56, 35; исти, *Антропоморфни системи мера у архитектури*, Зборник заштите споменика културе, књига IV—V, 1953—1954, 181; исти, *За улогата и значењето на пропорционите шестари во композициските методи на античката ликовна уметност*, Годишен зборник на Техничкиот факултет 1957—1958, 43.

¹⁹ Витрувије, *нав. дело*, 72.

²⁰ Исто, 70.

²¹ Д. Срејовић, *Гамзиград, касноантички дворац*, 50.

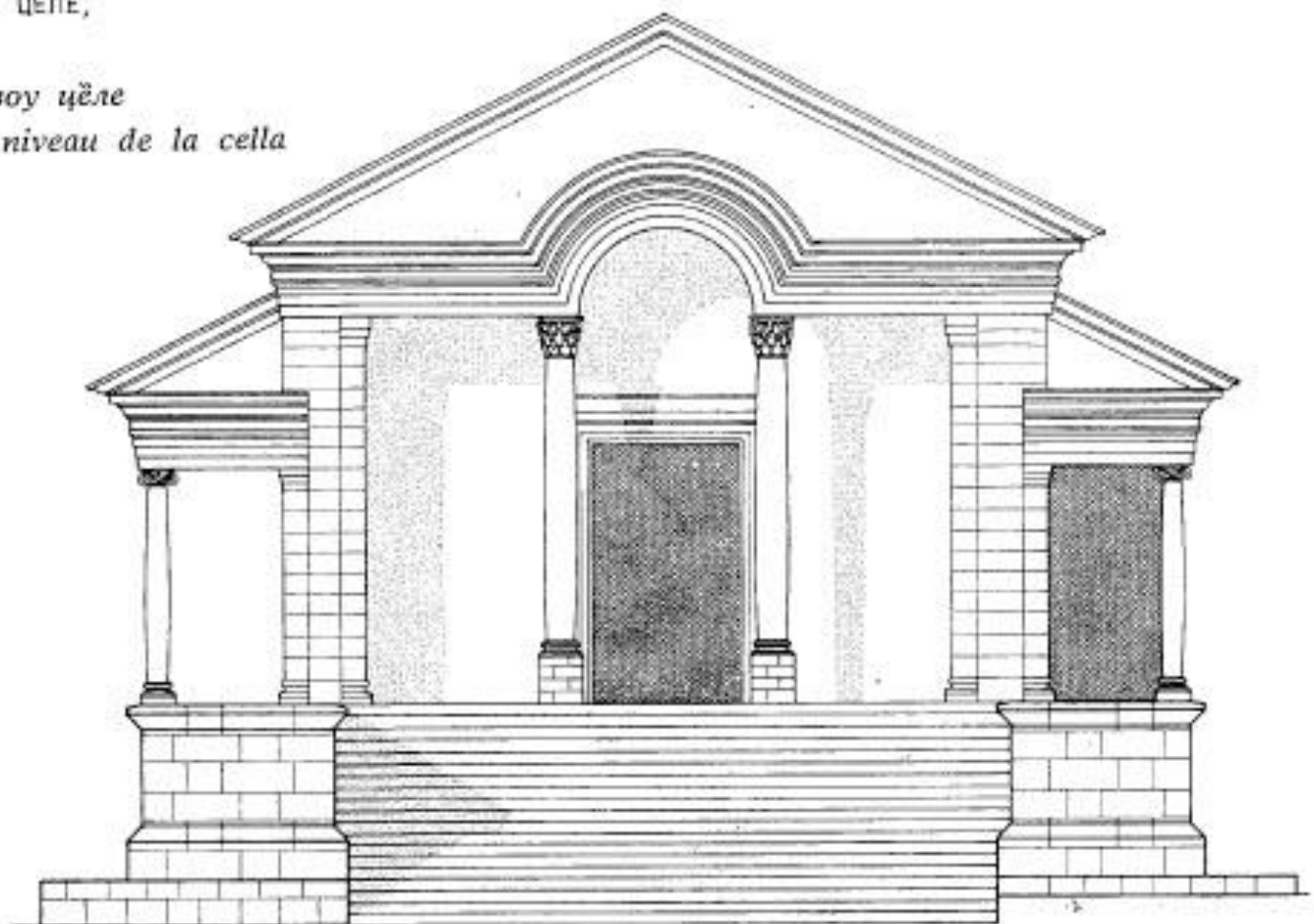

0 5 10

САЧУВАНИ ДЕЛОВИ ЗИДОВА ЦЕЛЕ,
ПЛОЧНИКА И АДИТОНА

Сл. 4. Основа храма у нивоу цѐле

Fig. 4. Plan du temple au niveau de la cella

Сл. 5. Прво могуће
решење изгледа
источне фасаде храма

Fig. 5. Première
solution supposée de
l'aspect présenté par
la façade orientale du
temple

0 5 10

Величина стереобата са широким простором који обухвата целу упућује на постојање тро страног трема (сл. 4). Колонаду тог трема су морали образовати стубови чији су елементи нађени. Они од белог мермера су ниски за масивно прочеље које би овај храм требало да има с обзиром на његову ширину од 21,76 m. Претпоставља се због тога да су они били постављени дуж северне и јужне стране целе. Зелени масивнији стубови би више одговарали прочељу. Својом бојом су задовољавали и тежњу за шароликошћу, карактеристичну за архитектуру касне антике.

У овом случају, дакле, јављају се стубови различитих висина употребљени на једном објекту. То није уобичајена појава, заправо код храмова није нађен ниједан сличан пример. Уклапање стубова различитих висина у једну целину чешће се јавља у профаној архитектури. На самом Гамзитраду у атријумима палате коришћени су виши стубови да означе улазе, а нижи за колонаде. Сличан случај је и са перистилом Диоклецијанове палате.

Овако замишљен распоред стубова, виши на прочељу, а нижи на северној и јужној страни, поставља питање утврђивања њиховог броја и међусобне повезаности. Решавањем овог проблема долази се до три могућа изгледа храма од којих сваки задовољава конструктивне услове.

Код првог могућег решења пошло се од претпоставке да храм има класичан изглед са коринтским стубовима висине 552 и дебљине 65 cm на прочељу, који носе архитрав и са тимпаном формирају јединствен кров над целом и пронаосом.²² Витрувије препоручује да се у поступку одређивања места стубова крене од крајњих, постављених наспрам анти.²³ Њихов се међусобни распон, затим, дели тако да се добије парни број места. То је неопходно како би се омогућио несметан приступ улазу у целу. При том размак између стубова не треба да буде већи од њихове троструке дебљине. Задовољавањем ових услова могуће је поставити још четири стуба са међусобним размаком од 205 cm. На тај начин се формира прочеље са шест носећих елемената (сл. 5).

Бочни тремови би имали нижи кров, пошто би се ослањали на ниже јонске стубове, висине 387 cm и дебљине 47 cm. Почињали би на источној страни у равни с антама, а завршавали се зидом на западу. Код овог типа храма, са тространим тремом, уобичајено је да западни зид целе буде продужен на север и југ и тако затвори тремове са те стране.²⁴ Због тога се може претпоставити, иако западни зид није сачуван, да је на исти начин био обликован. Број и распоред стубова добијају се дељењем распона од 18,70 m на десет делова, чиме се добијају места за девет стубова. Њихов међусобни размак је 141 cm, што одговара трострукој дебљини стуба од 47 cm.

Тако оформљена бочна колонада има једанаест носећих елемената.

У оваквом случају не постоји могућност повезивања нижих јонских стубова бочних тремова, његових архитрава и кровова које носе, са вишим коринтским стубовима прочеља, па услед тога не може да буде остварен континуалан трем око целе, већ се мора прекинути на угловима. За такво решење било би потребно замислити високе зидане плинте испод стубова прочеља, како би се издигао централни део јер висинска разлика између стубова није довољна да се обликује двовисински кров.

Да би се оформио континуалан трем, требало је остварити конструктивну везу између ових стубова различитих висина, па се тако дошло до разматрања другог могућег решења изгледа храма. Најповољније би било ако би постојали зидани ступци наспрам анти. Они би прихватили архитраве бочних колонада и њихове кровове, а при томе би носили и тампан главног брода. Распон између ова два ступца био би премошћен архитравима и средишњим луком, који би се ослањао на два монолитна коринтска стуба (сл. 6).

На изглед слично решење постоји код храма у Ефесу, на коме су спољни стубови квадратног пресека, а унутрашња два који носе лук кружног.²⁵ То је, међутим, једина сличност, јер је храм у Ефесу мањих димензија, па су распони између стубова лако премошћени. Гамзитградски храм је монументалнији и размаци стубова, у овом композиционом склопу, били би тешко савладиви архитравом, а осим тога постоје и бочни тремови.

У односу на прву варијанту код које су се северна и јужна колонада од по једанаест стубова завршавале на месту где су анте, овде би се продужавале до прочеља. Због тога се мора преиспитати број неопходних стубова. Додавањем једног стуба није могуће једноставно решити овај проблем, јер би се тако добило дванаест носећих елемената, а непаран број је уобичајен. Ако се поставе још два стуба, добија се тринаест сувише густо постављених стубова. Размицањем једанаест стубова, размак би био велики, па би деловали крхко у односу на монументални стереобат и кровове.

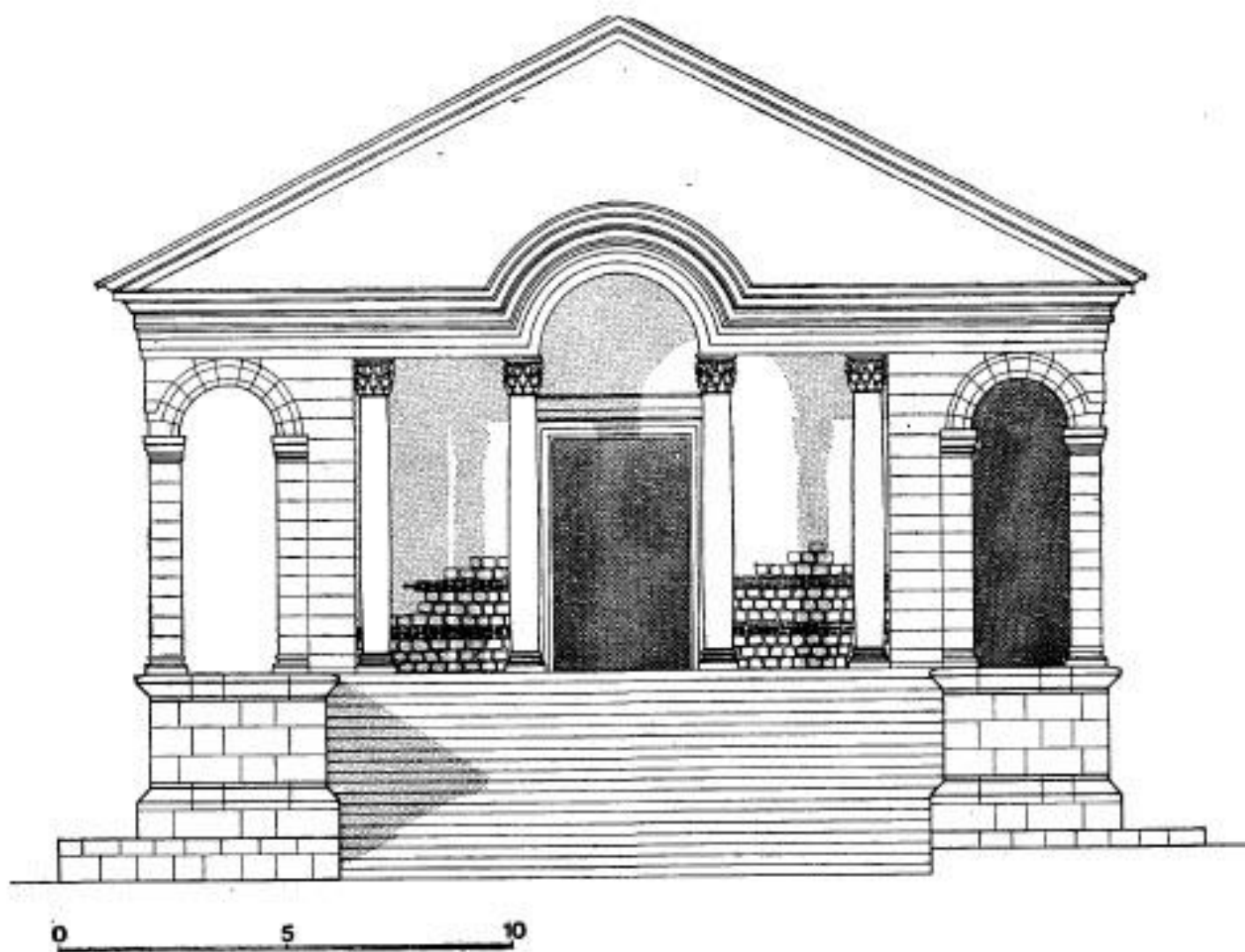
Код прве две варијанте могућег изгледа храма, кровни покривач би био решен базиликално, цела и пронаос би доминирали под једним кровом док би бочни били нижи. Пошто у литератури није пронађен пример храма са таквим базиликалним кровом, мора се

²² Уп.: Mortimer Wheeler, *Roman Art and Architecture*, London 1964, ill. 66, 68.

²³ Vitruvije, *нав. дело*, 69.

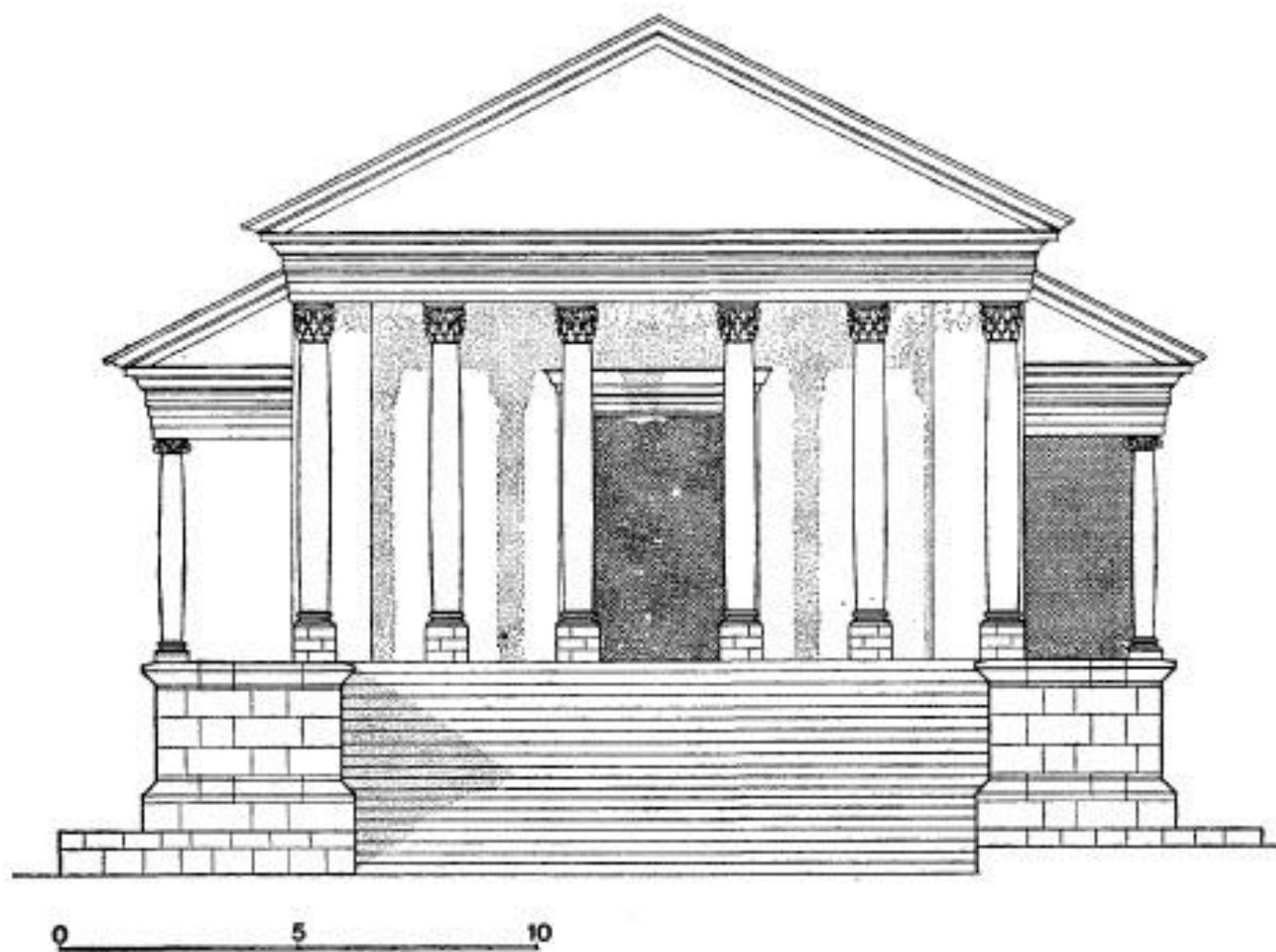
²⁴ J. B. Ward-Perkins, *Architettura Romana*, Torino 1974, fig. 6, 45, 65, 83.

²⁵ Исто, 276, fig. 349.

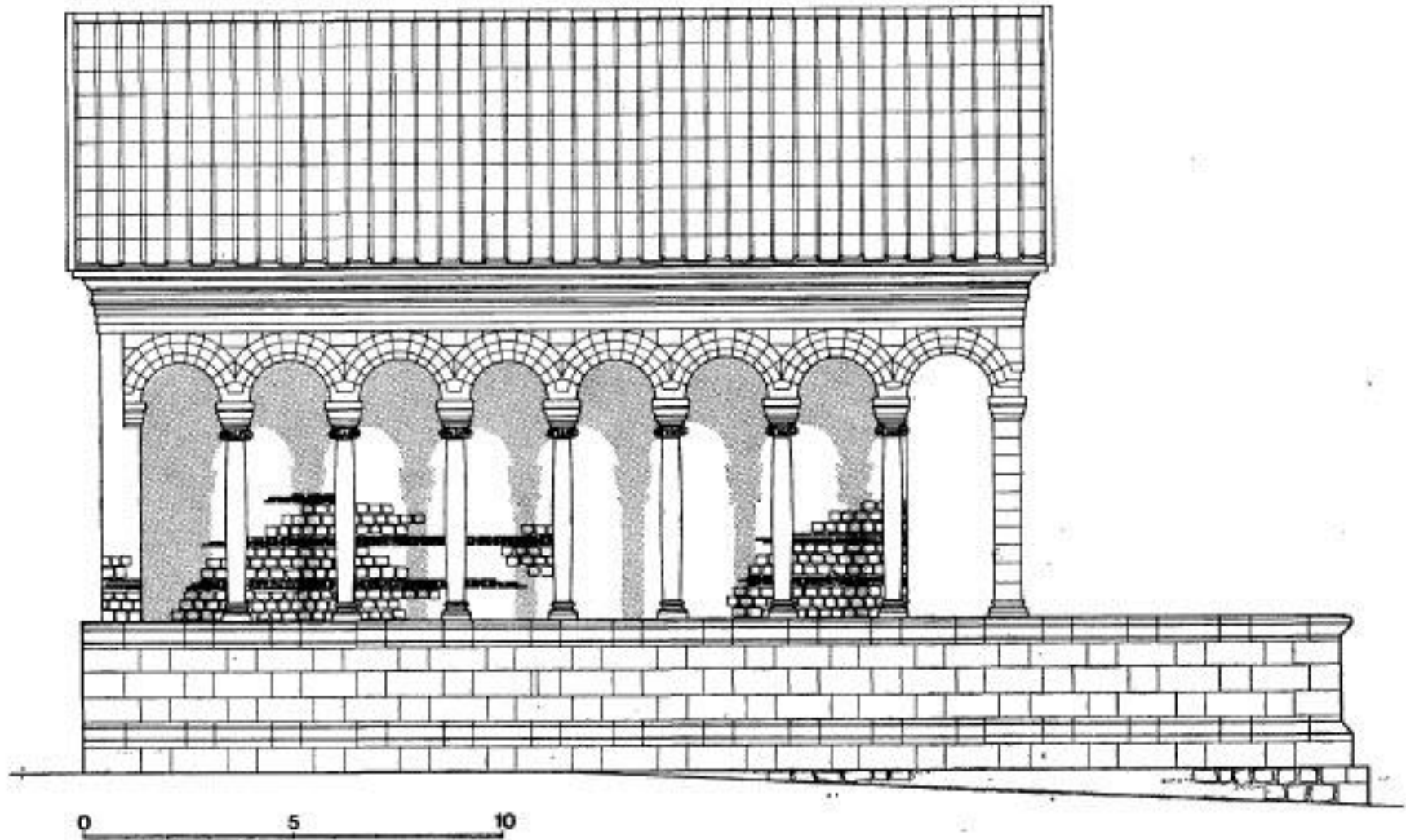

Сл. 6. Друго могуће решење изгледа источне фасаде храма

Fig. 6. Seconde solution supposée de l'aspect présenté par la façade orientale du temple

Сл. 7. Усвојени изглед источне фасаде храма

Сл. 8. Јужна фасада храма

Fig. 8. Façade méridionale du temple

претпоставити трећа могућност, то јест да се цео објекат налазио под једним кровом. Разлика у висини стубова би се у овом случају могла савладати постављањем лукова на бочвим тремовима. Луци би савладали веће распоне па би постојало само једанаест носећих елемената. Јонски капители, предвиђени за бочне колоне, не могу самостално да носе луке, па би у том случају морали бити додати одговарајући импости, мада њихови фрагменти нису нађени. Такво решење је могуће замислити због тога што композиција јонског стуба са капителом, импостом и луком није страна гамзиградској архитектури. Јавља се већ на капијама и вишеугаоним кулама млађег утврђења, а то би, поред размеравања лактовима, била још једна сличност између ових грађевина. Наспрам анти би као и у претходном случају морали бити постављени зидани ступци. Угаони стуб би у овој варијанти био замењен нешто масивнијим ступцем, јер мермерни стуб постојећег профила не би издржао потиске које остварују луци постављени под углом од 90° . Прочеље би у том случају градила још и четири коринтска стуба који носе архитраве и централни лук (сл. 7).

Од три разматране варијанте спољњег изгледа храма, највероватнијом се чини ова последња. Она користи све нађене архитектонске елементе, обезбеђује континуитет трема око целе и цео објекат ставља под један кров (сл. 8).

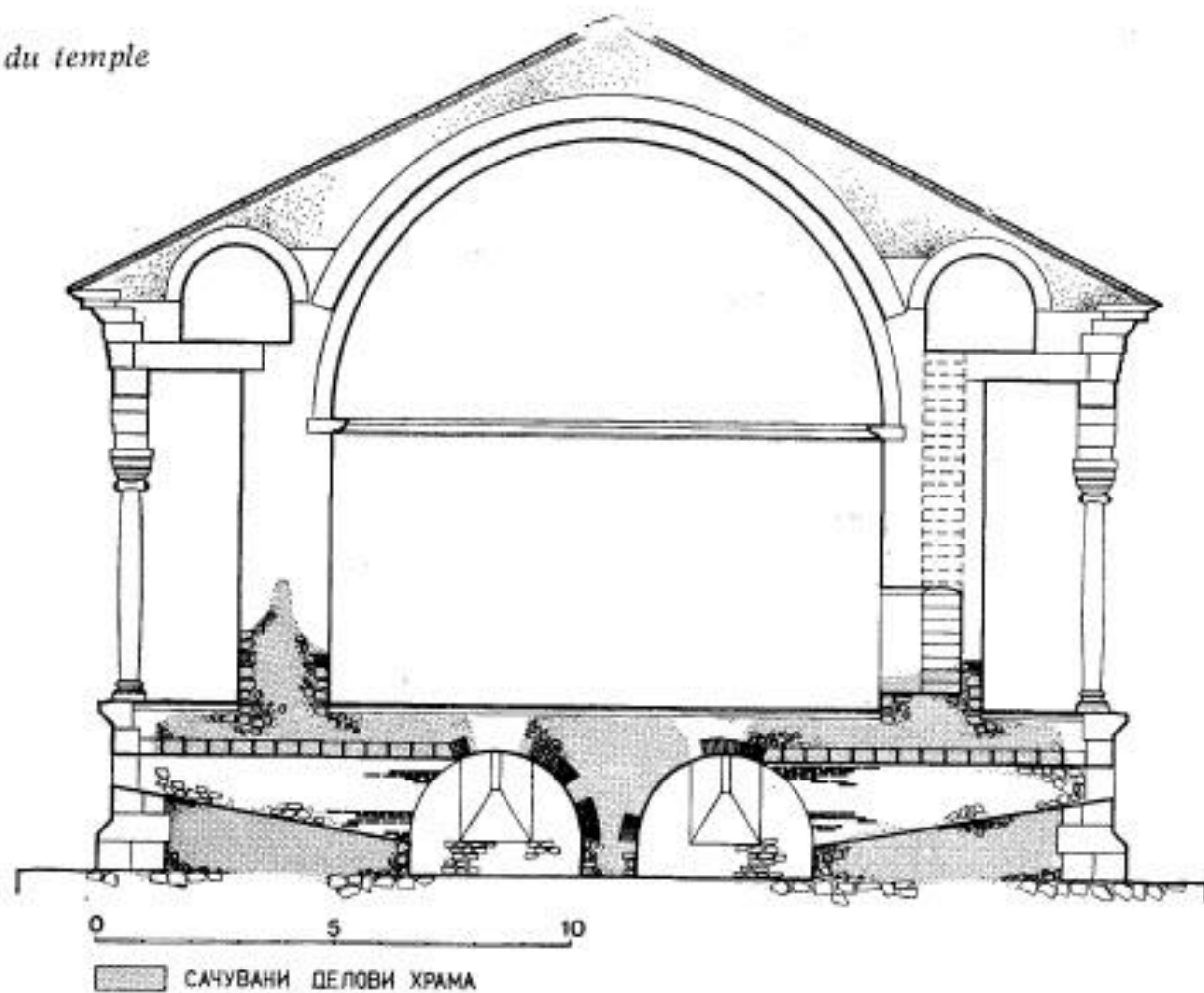
Овакав спољни изглед храма налази ослонац у архитектури Диоклецијанове палате, и то не само у појединим објектима, него у конструктивној логици која је тамо реализована.²⁶ Већ тамо нису примењивани класични конструктивни склопови, па се може очекивати да су напуштени и на нешто млађем гамзиградском споменику.

Унутрашњост храма поставља, исто тако, нека питања за разматрање. Таваница у цели је могла бити решена на два начина — равном дрвеном конструкцијом или засвођавањем. Пошто су у непосредној близини храма нађене мермерне плоче у облику тегула, оне су вероватно служиле као кровни покривач. Овако луксузан кров би свакако одговарао монументалности храма. Мермерне тегуле су тежак покривач који се поставља у малтерну подлогу. Због тога се може претпоставити да кровна конструкција није била дрвена пошто је слабије носивости, већ да је постојао полуобличаст свод. Анализирајући евентуалну висину свода, као и место подеоног венца, установљено је да би унутрашњи простор целе могао бити уписан у квадрат. Теме свода би, значи, било на висини која одговара ширини целе, а подеони венац на половини те висине (сл. 9).

На овај начин могао би се остварити и повољан нагиб кровних равни постављених пре-

²⁶ Т. Marasovic, *нав. дело*, 100—102.

Сл. 9. Попречни пресек
Fig. 9. Coupe transversale du temple

ко свода. Изнад бочних тремова би, у овом случају, могли да се оформе растеретни сводови, који би смањили количину трпанца у крову. Један од њих, северни, могао се користити као скривница, пошто већ постоји степениште у северном зиду, које би до њега водило.

Начин на који је зидан свод није познат. Али, вешти конструктори римског доба су засвођавали и веће распоне, па извођење овакве конструкције није требало да представља проблем.²⁷

Зидови целе су, као што је речено, зидани техником *opus mixtum*. Са спољне стране зида нису нађене металне кланфе које би причвршћивале евентуалну камену облогу, а ни трагови малтера, па се на основу овога може закључити да фасада није имала посебну обраду. *Opus mixtum* по свом начину грађења, смањивањем редова опеке и камена, у овом случају сивозеленог туфопешчара, ствара полихром ефекат. Пажљивија обрада спојница могла је да представља завршну фасадну обраду. Тиме се задовољавала тежња за шароликошћу која се огледала у различитости и богатству материјала.

У целу се улазило са запада кроз портал чија се величина не може на лицу места установити. По Витрувијевој препоруци, која је у пракси најчешће примењивана, то је била величина једне трећине ширине целе.²⁸ Нађени фрагменти надвратника употпуњују слику улаза у храм.²⁹

Проучавајући римску архитектуру Ворд Перкинс (*Ward-Parkins*) је дошао до неких закљу-

чака који би могли да се примене и на архитектуру Гамзиграда. Они се односе на стварање нових грађевинских целина у доба Тетрархије и на њихову специфичну архитектуру, ослоњену на империјални механизам, који је стварао програме зидања административних и других објеката. ВордПеркинс пореди ову архитектуру с архитектуром насталом у Лептис Магна крајем II века, али повезанијом са новим практичним, управним захтевима тренутка. Распршена по провинцији, архитектура ових центара моћи проистекла је директно или индиректно из Италије, али је била значајно везана за локалну традицију и материјале.³⁰

Ово гледиште се може односити на архитектуру *Felix Romuliane* и њен велики храм, проистекао из царског култа, на коме се огледа слободан приступ пројектовању објеката као и полихромија грађевинског материјала, карактеристична за касну антику.³¹

Храм је грађен различитим врстама камена. Стереобат у кога је уграђено највише материјала, обложен је пешчаром, белим кречњачким речним седиментом, стеном чији се мајдан и данас налази у селу Видровац код Неготина, дакле, сасвим локални материјал. Пошто се уз овај седимент јављају и слојеви богати шкољкама, то је и овај „шкољкар“ употребљен за облогу стереобата како би се постигла што већа разноликост. Ова стена је, иначе, на другим објектима палате коришћена за израду архитектонске пластике, као, на пример, на другој галерији млађег утврђења. Архитектонска пластика храма је скупоценија.

Мермерни стубови, базе и капители доношени су вероватно са острва Проконаса или из Пантеликона. Стубови од серпентниске прече су донасени из Грчке.³² У то време се, како Перкинс примећује, увелико користила „префабрикација“ у каменоломима. Нарочито су стубови били вађени у стандардним димензијама, па су чак и базе, капители и други архитектонски елементи били третираны на исти начин.³³ Оваква пракса је имала предност, али је у исто време могла да проузрокује и проблеме. Архитекта је морао да користи елементе онако како их је добијао из мајдана, да их уклапа у пројекат или да цео пројекат прилагођава њима.

Сматрамо да се управо овакав проблем појавио и у Гамзиграду, при пројектовању и извођењу великог храма. Стереобат је монументално пројектован и изведен локалним материјалом. Када су стигли архитектонски елементи увезани из Грчке, две врсте стубова, капители, базе, дошло је, изгледа, до промене пројекта, до његовог прилагођавања приспелим деловима. То је вероватно пресудило да храм не буде изграђен у класичном античком стилу. Овај објекат је највероватније последњи подигнути римски пагански храм.³⁴ Две године после Галеријеве смрти хришћанство је добило право постојања и почела је да се развија другачија сакрална архитектура.

У сваком случају, на изглед великог гамзиградског храма је утицало више фактора: време настанка — касна антика позната по барокности³⁵ у градитељству и немирном време-

ну, градитељ — Галерије, цар са посебним империјалним програмом и великим узором у Диоклецијановом животу и његовом градитељству и место настанка — провинција, изложена у већој мери утицајима Мале Азије и Сирије, него запада, Италије и Рима.

²⁷ G. Lugli, *нав. дело*, 663—684, tav. CXCVI—CCX; A. Choisy, *L'art de bâtir chez les romains*, Paris 1873, 31—71, tab. I—III.

²⁸ Vitruvije, *нав. дело*, 94.

²⁹ Фрагменти су налажени у два наврата. Један већи комад нађен је у секундарној употреби, а други мањи откривен приликом ископавања храма упутио је на порекло претходног.

³⁰ J. V. Ward-Perkins, *нав. дело*, 284, 312.

³¹ М. Чанак-Медић, *Гамзиград*, 86—88; J. V. Ward-Perkins, *нав. дело*, 283; исти, *Dalmatia and the Marble Trade, Disputationes Salonitanae* 1970, 40.

³² В. Јовић, *Камен у гамзиградским грађевинама*, Галерија САНУ, каталог 45, 181—185.

³³ J. V. Ward-Perkins, *Architettura romana*, 284.

³⁴ Иако је у другој половини IV века дошло до краткотрајне обнове паганства, храмови нису подизани већ само понегде обнављани, као на пример Херкулов храм у Остији. Н. Bloch, *The pagan Revival in the West at the End of the Fourth Century, The Conflict between Paganism and Christianity in the Fourth Century*, Oxford 1963, 200.

³⁵ Израз који користи Ворд-Перкинс када говори о архитектури касне антике, а односи се на об-лике који су претерани, извештачени, неуравнотежени. Види: *Enciklopedija likovnih umetnosti I*, А — Cus, Zagreb 1959, 240.

Le grand temple à Felix Romuliana (Gamzigrad)

BRANA STOJKOVIĆ

Les recherches archéologiques sur l'emplacement d'un palais de la basse antiquité, bâti au IVe siècle par le roi Galère et appelé par celui-ci Felix Romuliana, ont eu pour résultat, vers les années 70, la mise au jour des vestiges d'un temple monumental dans la partie méridionale de l'enceinte. Le temple reposait sur un soubassement élevé, un escalier sur le côté oriental assurant l'accès de la cella. Il présente le type de périptère, entouré d'un large portique de trois côtés. Sous le podium, tout le long de la cella, se trouve une crypte, divisée en deux compartiments. Au cours des fouilles, de nombreux éléments architectoniques ont été découverts; deux sortes de colonnes, bases, chapiteaux, blocs de pierre dont les murs étaient revêtus etc.

Avant de procéder aux travaux de conservation, il avait fallu faire une analyse de tous les éléments mis au jour, pour avoir une idée aussi

complète que possible sur l'aspect originel que le temple pouvait présenter.

Les résultats des recherches sur les restes du temple permettent de définir plus ou moins exactement l'aspect du stéréobate, bâti selon la technique *d'opus quadratum*, celui des murs de la cella, bâtis selon la technique *d'opus mixtum*, ainsi que la forme de la crypte. On ne peut faire que des suppositions sur la structure du reste du temple, en se fondant sur l'emboîtement des éléments découverts.

Il est possible que le pronaos fût formé par quatre colonnes en congloméré vert, dont celles du milieu portaient l'arc, en soutenant, en même temps, de part et d'autre, avec les colonnes extérieures, — les architraves. Les portiques nord et sud auraient pu être constitués par neuf colonnes en marbre, moins hautes que celles du pronaos, et portant des arcades. Ces colon-

nes auraient pu être reliées par des piliers de maçonnerie, plantés aux angles du temple.

La cella aurait pu avoir une voûte en plein cintre, tandis que la toiture aurait pu se composer de plaques de marbre en forme de tégules, découvertes lors des travaux de fouilles.

L'aspect du temple, plutôt insolite, présente des analogies avec le palais de Dioclétien à

Split, celles-ci ne concernant pas les édifices isolés, mais la logique de l'ensemble de la construction. La structure classique ne fut pas appliquée dans le palais en question, si bien que l'on peut supposer à bon droit qu'elle fut abandonnée aussi dans le monument de Gamzigrad qui remonte à une époque moins ancienne.